

Specjalne potrzeby edukacyjno-zawodowe dorosłych

Barbara LEJZEROWICZ-ZAJĄCZKOWSKA
ORCID: 0000-0001-7225-2387

DOI: 10.34866/eff8-wv52

Osoba starsza: podmiot edukacji i działalności społecznej

Older Person: subject of education and social activity

Słowa kluczowe: uczenie się przez całe życie, mikromodele wsparcia społecznego, podmiotowość, edukacja osób starszych.

Streszczenie. Analizy dotyczące osoby starszej jako podmiotu edukacji i działalności społecznej sytuują się w obszarze interdyscyplinarnych badań nad podmiotowością. Celem jest przedstawienie rozwiązań dotyczących integracji społecznej osób starszych. Dlatego konieczne jest przyjęcie założenia, że osoba starsza jest podmiotem działań. W prowadzonych analizach autor wykorzystuje połączenie perspektywy pedagogicznej, socjologicznej, psychologicznej i analiz filozoficznych mających za podstawę podmiotowość jednostki ludzkiej oraz wywodzących się z filozofii praw człowieka.

Key words: lifelong learning, micro-models of social support, subjectivity, education of elderly.

Abstract. Analyzes regarding the elderly as subject of education and social activity are situated in the field of interdisciplinary research on subjectivity. The aim of the article is to present solutions regarding the social integration of older people. For this purpose, it is necessary to adopt the assumption of an elderly person as a subject of activities. In the analyzes carried out, the author uses a combination of pedagogical, sociological, psychological and philosophical perspectives based on the subjectivity of the human individual and those derived from the philosophy of human rights.

Wprowadzenie. Proces starzenia się jest coraz częściej przedmiotem badań interdyscyplinarnych czy też transdyscyplinarnych na pograniczu oraz przekraczających

granice dyscyplin: pedagogiki, socjologii, filozofii, ekonomii, zarówno w skali krajowej, jak i międzynarodowej. Uczestnictwo w życiu społecznym jest możliwym punktem wyjścia analiz dotyczących systemu wsparcia i inkluzji. Podstawowy problem, który chciałabym przedstawić, to podmiotowość osób starszych powiązana z koncepcją autorstwa życia (Głodkowska, 2015). Postrzeganie siebie jako autora/reżysera własnego życia jako podmiotu jest integralnym składnikiem własnego ja. Bycie osobą sprawczą, autonomiczną, świadomą umożliwia postrzeganie siebie jako podmiotu (Daniecki 1983).

Podmiotowość ma swoje początki w psychologii humanistycznej, z perspektywy której człowiek postrzegany jest jako podmiot, jako jednostka autonomiczna. Podmiotowość według J. Reykowskiego to przede wszystkim podmiotowa aktywność kierowana przez cele wybrane lub wytworzone przez sam podmiot, nadająca człowiekowi jego indywidualność (Reykowski, 1988). W koncepcji Ch. Taylora podmiotowość ma charakter relacyjny. Człowiek tworzy ją i doskonali w relacji do innych czy z innymi, którzy wpływają na samookreślenie jednostki (Taylor, 2019).

Spoleczny wizerunek osób starszych. Wiek jako stygmat. Współcześnie grupa społeczna osób starszych często jest pomijana w polityce społecznej, dyskryminowana w dostępie do usług, uprzedmiotowiana w obszarze poradnictwa (Commins, 2004; Jakimiuk, 2016), dotyka ją tzw. wykluczenie świadomościowe, rozumiane jako proces od pełnej partycypacji w społeczeństwie do „niewidzialności” (Szatur-Jaworska, 2008). Osoby starsze nie są zauważane w przestrzeni publicznej, pomijane w mediach, jeśli już się pojawiają, to przedstawiane są w sposób utrwalający negatywny i uproszczony wizerunek (Szatur-Jaworska, 2008; Carmona, 2015; Ylänne, 2015). Ludzie starsi są uprzedmiotowiani, relacje międzyludzkie instrumentalizowane. Większość społeczna nie jest gotowa na obecność osób starszych w przestrzeni społecznej.

Wiek starszy jest swego rodzaju stygmatem. Piętno wieku determinuje postrzeganie osób starszych i przypisywanie im określonych cech (Nelson, 2004; Zebrowitz, Montepare, 2008; Kribernegg, Maierhofer, 2013). Ludzie starsi postrzegani są jako grupa z niskim kapitałem społecznym, o niskim statusie ekonomicznym, niesprawni fizycznie, poznawczo i interpersonalnie, nieużyteczni, osoby z ograniczonymi potrzebami, mało atrakcyjni konsumenci z krótkim horyzontem konsumpcyjnym (Marshall, Rahman, 2014; Kafková, 2016). Warto zwrócić uwagę na fakt automarginalizacji z powodu piętna, jakim jest starość. Wpływa na to stereotypowe postrzeganie osób starszych. Grupa osób starszych jest oceniana jako najniżej stojąca pod względem instrumentalności, czyli nie posiadająca zdolności adaptacyjnych oraz mało aktywna w dążeniu do celów (Zebrowitz, Montepare, 2008; Tsaousoglou A., Koukourikos K., 2007; Kourkouta, Iliadis, Monios, 2015). Po przejściu na emeryturę osoby starsze dużo rzadziej opisują siebie jako „ambitne”, „asertywne”, „apodyktyczne”, „rywalizujące”, „bystre” (Thurnher, 1983). Osoba ze stygmatem wieku starszego pozwala nie tylko na bycie traktowaną w sposób dyskryminujący, na co czasem nie ma wpływu, ale również sama siebie tak zaczyna traktować, sama siebie tak postrzega, „widzi” siebie oczami innych, internalizuje piętno. Autostygmatyzacja

„pozwala” na dostosowanie się do wymogów społeczeństwa, „pozwala” na zharmonizowanie tożsamości. Osobom starszym ze względu na wiek przypisywane są typowe role społeczne, określone tożsamości społeczne. Osoby starsze przyjmują te role, obrazy siebie ukształtowane przez innych. W sytuacji, kiedy wchodzi w te określone, przypisane im tożsamości, interakcja zachodzi bez zakłóceń (Goffman, 2005; Kroger, 2006; Zebrowitz & Montepare, 2008).

Być podmiotem w edukacji. Osoby starsze będące aktywnymi podmiotami często podejmują działania mające na celu podtrzymanie uczestnictwa w życiu społecznym poprzez działalność edukacyjną i społeczną, jak również zawodową (Sobolewska-Poniedziałek, Niewiadomska, 2017). Podejmują decyzje, jakie aktywności wybrać. Daje to poczucie sprawstwa, odpowiedzialności za podjęte decyzje, bycia podmiotem w relacjach społecznych. Jedną z często wybieranych instytucji oferujących aktywność edukacyjną są Uniwersytety Trzeciego Wieku, kluby aktywności seniora, natomiast przejawem aktywności społecznej jest np. uczestnictwo w wolontariacie, działalność w kołach gospodyń wiejskich, zespołach tanecznych czy chórach (Pichler, Wallace, 2007; Półturzycki, 2008). Jednakże zarówno słuchaczy Uniwersytetów Trzeciego Wieku, jak i osoby będące działaczami społecznymi można scharakteryzować jako ludzi wyjątkowych, którzy mają niewiele wspólnego z osobami starszymi poza tymi instytucjami i grupami. Dlatego też zdaniem niektórych autorów instytucje te odgrywają niewielką rolę w zmianie sytuacji grupy społecznej osób starszych w Polsce (Wilińska, 2012). Stąd przy analizach partycypacji edukacyjnej i społecznej nie można zapominać, że dotyczy ona określonej grupy osób starszych (Hansen, Talmage, Thaxton, Knopf, 2019), jak również, że pozostaje duża grupa osób poza obszarem tego typu aktywności, wymagająca wsparcia, często zależna od opieki innych, niesamodzielna (Bień, 2006; EUROFAMCARE Consortium, 2006; Bień, Doroszewicz, Wojszel, 2008; Dijkstra, Hakverdioglu, Muszalik, Andela, Korhan, Kędziora-Kornatowska, 2015).

Uniwersytety Trzeciego Wieku wpisują się w edukację ustawiczną dorosłych, organizują aktywność edukacyjną i społeczną wśród osób starszych (Weinstein, 2004; Hansen, Talmage, Thaxton, Knopf, 2019, Półturzycki, 2008).

Association Internationale des Universites do Troisieme Age (AIUTA) to międzynarodowa organizacja skupiająca Uniwersytety Trzeciego Wieku z całego świata, która powstała w 1975 r., uznawana przez ONZ, WHO, UNESCO i Międzynarodowe Biuro Pracy. Celem towarzystwa była współpraca między uniwersytetami oraz prowadzenie badań dotyczących edukacji ludzi starszych (Fundacja Polsko-Niemieckie Pojednanie, 2012). Obecnie Uniwersytety Trzeciego Wieku funkcjonują na całym świecie, a ich działalność jest powszechnie znana i ceniona. Uniwersytety Trzeciego Wieku reprezentują dwa modele edukacyjne: francuski i brytyjski. W modelu francuskim Uniwersytety Trzeciego Wieku związane są przede wszystkim z uczelniami wyższymi bądź instytucjami kultury, natomiast w modelu brytyjskim uniwersytety tworzone są przede wszystkim przez same osoby starsze, bez wsparcia wyższych uczelni. Model francuski Uniwersytetu Trzeciego Wieku ewoluował i w zasadzie ten typ kształcenia

jest skierowany do wszystkich grup wiekowych, a głównym celem tej zmiany jest współpraca międzypokoleniowa. Model brytyjski kładzie nacisk na upodmiotowienie i sprawstwo osób starszych. Opiera się przede wszystkim na samokształceniu i samopomocy ze strony osób starszych (Huang, 2006). Oferta edukacyjna jest bardzo zróżnicowana i jest głównie uzależniona od zainteresowań uczestników. Ich rola to nie tylko rola edukacyjna, ale również, a może przede wszystkim integracyjna i terapeutyczna. Funkcjonują często jako pomoc sąsiedzka, uczestniczkami są głównie kobiety, nie ma ograniczeń wiekowych. Ten typ Uniwersytetu Trzeciego Wieku poza Wielką Brytanią rozpowszechnił się przede wszystkim w Australii i Nowej Zelandii (Williamson, 2000; Fundacja Polsko-Niemieckie Pojednanie, 2012; Huang, 2006).

Profilaktyka gerontologiczna to jedno z głównych zadań Uniwersytetów Trzeciego Wieku, inne to podtrzymywanie aktywności intelektualnej, jej wzmacnianie, promowanie bycia aktywnym w wieku starszym, zarówno fizycznie, społecznie, jak i politycznie (Murman, 2015). Seniorzy włączają się często, właśnie ze wsparciem Uniwersytetów Trzeciego Wieku, w aktywność na rzecz społeczności lokalnej, popularyzację nauki i współczesnych technologii (Borczyk, 2012). Wsparcie oferowane przez Uniwersytety umożliwia bycie aktywnym mimo wieku starszego, przeciwdziałając wypadaniu z ról społecznych, wzmacnia poczucie własnej wartości, podmiotowości, bycia osobą sprawczą, autonomiczną, niezależną, wpływa na poziom samooceny (Trześniewski, Donnellan, Robins, 2005; Zajac-Lamparska, 2011).

Najczęściej wybieranymi zajęciami w ramach edukacji na Uniwersytetach Trzeciego Wieku są kursy obsługi komputera, korzystania z Internetu, poczty elektronicznej, obsługi konta bankowego, nauka języka obcego, zajęcia artystyczne, warsztaty i wykłady dotyczące zdrowego żywienia, seminaria, dyskusje, kursy samoobrony. Charakter prowadzonych na Uniwersytetach Trzeciego Wieku zajęć jest uzależniony od potrzeb osób starszych będących ich uczestnikami. To one w znacznym stopniu kształtują program edukacyjny. Opinie uczestników wyrażane w nieformalnych rozmowach są brane pod uwagę w 62%. W 51% brano również pod uwagę potrzeby osób starszych, tak jak były definiowane przez przedstawicieli Uniwersytetów Trzeciego Wieku. Jednakże, jak wykazały badania, projektowanie zajęć w 74% opierało się na wiedzy i doświadczeniu kierownictwa uniwersytetu czy też organizacji prowadzącej. Co istotne, decyzje były podejmowane w większości przypadków przez zarząd (48%) (GUS, 2016). Warto zwrócić uwagę, że oddanie decyzyjności w ręce seniorów jeszcze bardziej wzmocniłoby ich pozycję. Branie pod uwagę opinii osób starszych w kwestii programów edukacyjnych wzmacnia poczucie podmiotowości, umożliwia bycie osobą sprawczą, podmiotem własnych działań, autorem pomysłów (Wilińska 2012).

W badaniach Uniwersytetów Trzeciego Wieku prowadzonych cyklicznie przez GUS jako cele działalności placówki wskazują kształcenie, naukę i poszerzanie wiedzy oraz rozwijanie zainteresowań słuchaczy, tworzenie możliwości aktywnego spędzania wolnego czasu, popularyzację idei zdrowego stylu życia, umożliwianie nawiązywania lub utrzymania kontaktów towarzyskich, dostosowanie umiejętności seniorów do aktywnego życia we współczesnym świecie (GUS, 2016). W badaniu statystycznym

przeprowadzonym przez GUS w 2018 r. wzięło udział 599 spośród 640 działających Uniwersytetów Trzeciego Wieku (GUS, 2019). Poddano analizie główne formy działalności, tj.: wykłady i seminaria, regularne zajęcia (kursy, warsztaty, koła zainteresowań i inne), imprezy kulturalno-artystyczne oraz działalność społeczną na rzecz potrzebujących. Wykłady i seminaria wskazywało jako formę działalności ok. 97% placówek. Imprezy kulturalno-artystyczne były równie popularną i często organizowaną formą aktywności, wykazało ją prawie 90% Uniwersytetów Trzeciego Wieku. Wyjazdy, wycieczki i rajdy turystyczne organizowało 98,8% placówek, wyjścia do kina, teatru, muzeum czy innych instytucji kultury (92,1%). Zajęcia regularne były w ofercie ok. 88% badanych placówek, najpopularniejsze były zajęcia sportowe i ruchowe (88,2%), kursy językowe (81,4%) oraz zajęcia artystyczne (73,0%) (GUS, 2019). Blisko 70% uniwersytetów oferowało słuchaczom zajęcia komputerowe, które były oceniane jako jedne z bardziej atrakcyjnych. 47% badanych Uniwersytetów Trzeciego Wieku wykazywało działania społeczne na rzecz potrzebujących w swojej ofercie. Pomoc słuchaczy była skierowana głównie do osób starszych (67,7%), społeczności lokalnej (63,7%) oraz dzieci i młodzieży (52,3%) (GUS, 2019). Warto zwrócić uwagę na istotny odsetek osób w wieku 60 lat i więcej wśród absolwentów kursów komputerowych – 65,8%, a także kursów języków obcych – 24,9% i wiedzy praktycznej – 23% (GUS, 2018).

Mimo dużej popularności Uniwersytetów Trzeciego Wieku oraz różnego rodzaju kursów czy warsztatów doszkalających, aktywność edukacyjną osób starszych ogólnie można określić jako niską. W kształceniu formalnym czy nieformalnym udział brało tylko 19,5% badanych w wieku od 60 do 69 roku życia, a wskaźnik ten wyniósł 44% dla ogółu badanych (GUS, 2018). Na podobnym poziomie sytuuje się aktywność osób starszych w różnego rodzaju formach działalności kulturalnej organizowanych przez centra kultury, domy i ośrodki kultury oraz kluby i świetlice. Osoby powyżej 60 roku życia stanowiły 18% ogólnej liczby członków grup i zespołów artystycznych (GUS, 2018). Natomiast według wyników badania przeprowadzonego przez Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, zamieszczonego w publikacji „Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2016” jedynie 0,8% osób w wieku od 55 roku życia do 74 lat brała udział w różnych formach kształcenia (kształceniu pozaformalnym). W UE wskaźnik ten wyniósł 4,8%, natomiast w Danii 19,3%.

Korzystanie z Internetu staje się coraz bardziej popularne wśród osób starszych. Seniorzy najczęściej korzystają z mediów społecznościowych, dostępu do bankowości on-line, zakupów. Osoby starsze są dumne, że potrafią, że nadążają za współczesnymi nowinkami (Rudowski, 2008; Tomczyk, 2015).

Być podmiotem działań społecznych. Aktywność społeczna osób starszych jest uwarunkowana stanem zdrowia, wykształceniem, płcią, sytuacją ekonomiczną, rodzinną, środowiskową, jak również stylem życia, który osoby prowadziły przed osiągnięciem wieku starszego. Osoby starsze starają się wspomóc swoją rodzinę, a dopiero potem realizują cele indywidualne, które czasem ograniczają się do oglądania telewizji i czytania (Koprowiak, Nowak, 2007).

Kluby aktywności są tworzone przez osoby starsze jako oddolna inicjatywa, mająca na celu zaspokojenie aktualnych potrzeb dotyczących poradnictwa prawnego, psychologicznego, medycznego, jak również z potrzeby wspólnego spędzania czasu w towarzystwie osób w podobnym wieku. Kluby aktywności mogą stanowić potwierdzenie sprawstwa osób starszych, ich autonomii i upodmiotowienia. Po pierwsze, powstają z ich inicjatywy, po drugie, to same osoby starsze organizują spotkania, wykłady, dyskusje dotyczące istotnych kwestii dla członków, np. zdrowia, kultury, sztuki. Po trzecie, to osoby starsze są autorami, decydentami, jakich tematów te spotkania mają dotyczyć. Po czwarte, tworzą możliwość przynależności do wspólnoty. Grupy w klubach seniora z czasem stają się jak rodzina, której seniorowi brakuje. Bycie we wspólnocie daje poczucie jedności i przynależności. Kluby seniora umożliwiają realizację własnych pasji w towarzystwie ludzi w podobnym wieku, tworzą miejsce wymiany doświadczeń, stymulują intelektualnie, kompensują brak poczucia przynależności do głównego nurtu społeczeństwa (Pikuła, 2011).

Opisane wyżej kluby seniora działają najczęściej w miastach, ich funkcję na wsi spełniają Koła Gospodyń Wiejskich i parafie. Podstawowym celem Kół Gospodyń Wiejskich jest kultywowanie folkloru i sztuki ludowej. Koła Gospodyń Wiejskich organizują akcje społeczne, charytatywne, wydarzenia kulturalne. Model rodziny wielopokoleniowej oraz podejście wspólnotowe przestaje być powszechne, stąd potrzeba samopomocy i wsparcia sąsiedzkiego. W te działania angażuje się również Koło Gospodyń Wiejskich i grupy parafialne (Błędowski, 2013). Osoby w wieku 60 lat i więcej stanowiły 54,5% uczestników zajęć kół gospodyń, były to głównie kobiety (GUS, 2018).

Działalność społeczna osób starszych to także imprezy integracyjno – edukacyjne czy programy oferowane przez fundacje, stowarzyszenia czy samorządy, których adresatem są właśnie osoby starsze (Warszawskie Dni Seniora, Senioralia, Juwenalia trzeciego wieku, Parada Seniorów).

Jednym z mikromodeli wsparcia społecznego jest projekt cyklu warsztatów „UTW dla społeczności” (2019), wspomagający tworzenie grup wolontariatu oraz współpracę ze społecznością lokalną. Kolejnym przykładem wsparcia społecznego jest program „Seniorzy w akcji”. Skupia się na aktywności seniorów, przechodząc od kategorii pomysłnego starzenia się i zdrowego starzenia się do kategorii aktywnego starzenia się. Osoba starsza jest w programie pomysłodawcą, ekspertem, osobą aktywną i wspierającą innych. Wokół „Seniorów w akcji” powstała społeczność blisko 500 animatorów – starszych i młodych osób, które aktywnie działają w swoim lokalnym środowisku (Towarzystwo Inicjatyw Twórczych „e”, 2017).

Kolejny program „Aktywny Senior” (2019) ma na celu zachowanie i poprawę ogólnej sprawności oraz jakości życia seniorów, jest prowadzony na terenie Warszawy.

W mikromodele wsparcia społecznego wpisują się programy lokalne, takie jak: Centrum Aktywności Międzypokoleniowej „Nowolipie”, projekt „Razem tworzymy senioralną przestrzeń – Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie i Uniwersytety Trzeciego Wieku” (Jachym, Kołpa, Żurawska-Lany, 2018).

Osoby starsze włączają się również w wolontariat na rzecz potrzebujących. Daje to możliwość bycia użytecznym, potrzebnym, przynależności do określonej grupy, samorealizacji. Starsi wolontariusze pojawiają się w przedszkolach, świetlicach, bibliotekach, szpitalach, hospicjach, schroniskach dla bezdomnych. Wolontariat daje siłę do działania, poczucie, że coś mogą zrobić dla innych. To motywacja dla człowieka, dla jego działań i rozwoju (Błachnio, 2008).

Podsumowanie. Poddane analizie dane zastane dotyczące osoby starszej jako podmiotu edukacji i działalności społecznej wskazują, że osoby starsze, które były i są aktywne intelektualnie i społecznie, w dużo większym stopniu pozostają osobami autonomicznymi, decyzyjnymi, podmiotami działań, autorami własnego życia. Partycypacja społeczna osób starszych wzmacnia tożsamość społeczną, integrację społeczną, międzypokoleniową, przeciwdziała ekskluzji społecznej i świadomościowej (Jurek, 2012). Niektórzy autorzy potwierdzają wyraźną pozytywną korelację między dobrym funkcjonowaniem intelektualnym a długością życia (Szpak, Jania, Mochel, Ożóg, Pilip, Rybak, 2013).

Wnioski na podstawie przeprowadzonych analiz są następujące:

- Edukacja i działalność społeczna osoby starszej – podmiotu zwiększa niezależność i samodzielność oraz pozwala na autonomię.
- Uczestnictwo w zajęciach Uniwersytetu Trzeciego Wieku wpływa na upodmiotowienie osób starszych, daje możliwość podejmowania samodzielnych decyzji, tworzenia programu, dostosowania zajęć do potrzeb słuchaczy na ich wnioski, przeciwdziała wykluczeniu i marginalizacji społecznej.
- Działania osób starszych w wolontariacie, klubach seniora, innych organizacjach oraz realizacja projektów i wydarzeń cyklicznych wpisują się jako oddolne inicjatywy w tworzenie mikromodeli wsparcia społecznego.
- Grupa osób starszych staje się podmiotem działań społecznych, jest zdolna do samostanowienia, przestaje być przedmiotem, którego problemy rozwiązuje tzw. większość społeczeństwa, czy w jej imieniu specjaliści, patronizując osoby starsze.

Bibliografia

1. Aktywny senior (2019), <https://senioralna.um.warszawa.pl/aktywnysenior>.
2. Bień B. (red.) (2006), *Family caregiving for the elderly in Poland*. Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok.
3. Bień B., Doroszkiewicz H., Wojszel Z.B. w imieniu grupy EUROFAMCARE. (2008), *Poziom niesprawności osób starszych a korzystanie z usług medycznych i pozamedycznych w badaniu EUROFAMCARE [Disability level among the elderly and use of health and social services in EUROFAMCARE study]*, „Gerontologia Polska”, no. 2, s. 101–110.
4. Błachnio A. (2008), *Wolontariat w Uniwersytetach Trzeciego Wieku*, Bydgoszcz.
5. Błędowski P. (2013), *Ekonomiczne aspekty opieki długoterminowej w krajach UE*, „Nowiny Lekarskie”, vol. 82.

6. Borczyk W. (2012), *Sytuacja osób starszych w kontekście doświadczeń Uniwersytetów Trzeciego Wieku*, Wrzos, Warszawa.
7. Carmona, M. (2015), *Re-theorising contemporary public space: a new narrative and a new normative*, „Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability”, vol. 8, no. 4, s. 373–405, DOI: 10.1080/17549175.2014.909518.
8. Commins P. (2004), *Poverty and social exclusion in rural areas: characteristics, processes and research issues*. „Sociologia Ruralis”, vol. 44, s. 60–75.
9. Daniecki W. (1983), *Poczucie podmiotowości i jego uwarunkowania organizacyjne*, (w:) K. Korzeniowski, R. Zieliński, W. Daniecki (red.), *Podmiotowość jednostki w koncepcjach psychologicznych i organizacyjnych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 9–75.
10. Dijkstra A., Hakverdioglu G., Muszalik M., Andela R., Korhan E.A., Kędziora-Kornatowska K. (2015), *Health related quality of life and care dependency among elderly hospital patients: an international comparison*. „The Tohoku Journal of Experimental Medicine”, vol. 3, s. 193–200, doi: 10.1620/tjem.235.193.
11. EUROFAMCARE Consortium (red.) (2006), *Supporting services for familycarers of older people in Europe: characteristics, coverage and usage. Trans-European report of the 6-country EUROFAMCARE survey*. Medical University Hamburg-Eppendorf, Hamburg, <http://www.uke.uni-hamburg.de/extern/eurofamcare/publikationen>.
12. Fundacja Polsko-Niemieckie Pojednanie, (red.) (2012), *Raport Uniwersytety trzeciego wieku jako odpowiedź na potrzeby środowiska osób starszych*, http://www.fnpn.pl/pdf/raport_uniwersytet_trzeciego_wieku.pdf.
13. Głodkowska J. (2015), *Autorstwo własnego życia osoby z niepełnosprawnością – konceptualizacja w perspektywie dobrostanu, podmiotowości, optymalnego funkcjonowania i wsparcia*, (w:) J. Głodkowska (red.), *Personalistyczne ujęcie fenomenu niepełnosprawności*, Wydawnictwo APS, Warszawa, s. 110–134.
14. Goffman E. (2005), *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, GWP, Gdańsk.
15. GUS. (2016), *Uniwersytety Trzeciego Wieku – wstępne wyniki badania za rok 2014/2015*, Warszawa, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/universytety-trzeciego-wieku-wstepne-wyniki-badania-za-rok-20142015,10,1.html>.
16. GUS. (2018), *Informacja o sytuacji osób starszych na podstawie badań Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/osoby-starsze/osoby-starsze/informacja-o-sytuacji-osob-starszych-na-podstawie-badan-glownego-urzedu-statystycznego,1,2.html>.
17. GUS. (2019), *Uniwersytety trzeciego wieku w Polsce w 2018 r.*, Warszawa.
18. Hansen R.J., Talmage C.A., Thaxton S.P., Knopf R. (2019), *Barriers to age-friendly universities: lessons from osher lifelong learning institute demographics and perceptions*, „Gerontology & Geriatrics Education”, vol. 40, s. 221–243.
19. Huang Ch.S. (2006), *The University of the Third Age in the UK: An Interpretive and Critical Study*, „Educational Gerontology”, no. 10, s. 825–842.
20. Jachym W., Kołpa M., Zurawska-Lany A. (2018), *Razem tworzymy senioralną przestrzeń*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, nr 4, s. 25–32.
21. Jakimiuk B. (2016), *Aktywizacja seniorów w procesie poradnictwa*. „Labor et Educatio”, no. 4, s. 301–322.
22. Jurek Ł. (2012), *Aktywne starzenie się jako paradygmat w polityce społecznej*, „Polityka Społeczna”, nr 3.

23. Kaczmarczyk M., Trafiałek E., (2007), *Aktywizacja osób w starszym wieku jako szansa na pomyślne starzenie*, „Gerontologia Polska”, vol. 15, nr 4.
24. Kafková M.P. (2016), ‘*The Real’ Old Age and the Transition between the Third and Fourth Age*’, „Sociologia”, vol. 48, no. 6, s. 622–640.
25. Koprowiak E., Nowak B. (2007), *Style życia ludzi starszych*, Wydawnictwo Neurocentrum, Lublin, s. 372–375.
26. Kourkouta L., Iliadis C., Monios A. (2015), *Psychosocial issues in elderly*, „Progress in Health Sciences”, no. 5, s. 232–237.
27. Kribernegg U., Maierhofer R. (red.) (2013), *The Ages Of Life. Living And Aging In Conflict?*, Bielefeld: Transcript Verlag.
28. Kroger J. (2006), *Identity Development. Adolescence Through Adulthood*. Sage Publications Inc, Thousand Oaks.
29. Marshall B.L., Rahman M. (2014), *Celebrity, ageing and the construction of ‘third age’ identities*, „International Journal of Cultural Studies”, vol. 18, no. 6, s. 577–593.
30. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej (2018), *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, Warszawa, https://www.gov.pl/documents/1048151/1060973/Informacja_o_sytuacji_os%C3%B3b_starszych_za_2017.pdf/1d23a7b9-4f2f-1a92-41d1-5bf51598d261.
31. Murman D. L. (2015), *The Impact of Age on Cognition*, „Seminars in hearing”, vol. 36, no 3, s. 111–121. doi:10.1055/s-0035-1555115
32. Nelson T.D. (red.), (2004), *Ageism. Stereotyping and prejudice against older persons*, MIT Press, Cambridge.
33. Pichler F., Wallace C. (2007), *Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe*, „European Sociological Review”, no. 23, s. 423–435.
34. Piķuła N. (2011), *Etos starości w aspekcie społecznym. Gerontologia dla pracowników socjalnych*, Kraków.
35. Półturzycki J. (2008), *Edukacja ustawiczna w ujęciu Roberta Kidda, Jacquesa Delorsa i polskiej strategii z 2003 roku*, (w:) S.M. Kwiatkowski (red.), *Edukacja ustawiczna. Wymiar teoretyczny i praktyczny*, Instytut Badań Edukacyjnych – Instytut Technologii Eksploatacji. Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa – Radom, s. 69–84.
36. Reykowski J. (1988), *Podmiotowość – szkic problematyki*, (w:) P. Buczkowski, R. Cichocki (red.), *Podmiotowość: możliwość – rzeczywistość – konieczność*, Redakcja Wydawnictw Ośrodka Analiz Społecznych ZMW, Poznań.
37. Rudowski R. (2008), *Internet a populacja osób starszych*, (w:) *Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa. Diagnoza i program działania. Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN*, Warszawa, s. 137–153.
38. Sobolewska-Poniedziałek E., Niewiadomska A. (2017), *Mobilność edukacyjna i przedsiębiorczość osób starszych*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, nr 4, s. 93–104.
39. Szatur-Jaworska B. (2008), *Wstępna diagnoza sytuacji seniorów w Warszawie*, Warszawa, s. 3–7.
40. Szpak M., Jania K., Mochel D., Ożóg K., Pilip W., Rybak P. (2013), *Zarządzanie jakością życia w wieku senioralnym: uczestnictwo w Klubach Seniora jako forma zapobiegania depresji*, „Państwo i Społeczeństwo”, nr 2, s. 71–86.
41. Taylor Ch. (2019), *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

42. Thurnher M. (1983), *Turning Points and Developmental Change: Subjective and, Objective' Assessments*. „American Journal of Orthopsychiatry”, vol. 53, s. 52–60.
43. Tomczyk Ł. (2015), *Edukacja osób starszych. Seniorzy w przestrzeni nowych mediów*, Difin, Warszawa.
44. Towarzystwo Inicjatyw Twórczych „ę” (2017), *Seniorzy w akcji. Świat zmieniają ludzie z pasją*, Warszawa, http://seniorzywakcji.pl/wp-content/uploads/2017/09/publikacja_Seniorzy-w-akcji-10-lat.pdf.
45. Trzeźniewski K.H., Donnellan M.B., Robins R.W. (2003), *Stability of self-esteem across the lifespan*, „Journal of Personality and Social Psychology”, vol. 84, s. 205–220.
46. Tsaousoglou A., Koukourikos K. (2007), *Quality and health services*, „Stigma”, vol. 15, no 2, s 18–24.
47. UTW dla społeczności (2019), <http://utw.seniorzywakcji.pl>.
48. Weinstein L.B. (2004), *Lifelong Learning Benefits Older Adults*. „Activities Adaptation & Aging Adaptation & Aging”, no. 4, s. 1–12, doi: 10.1300/J016v28n04_01.
49. Williamson A. (2000), *Gender issues in older adults' participation in learning: Viewpoints and experiences of learners in the University of the Third Age (U3A)*, „Educational Gerontology”, vol. 26, s. 49–66.
50. Wilińska M. (2012), *Is there a place for an ageing subject? Stories of ageing at the University of the Third Age in Poland*. „Sociology”, vol. 46, no 2, s. 290–305.
51. <https://doi.org/10.1177/0038038511419179>.
52. Ylänne V. (2015), *Representations of ageing in the media*, (w:) J. Twigg, M. Wendy (red.) *Handbook of Cultural Gerontology*, Routledge, London, s. 369–376.
53. Zając-Lamparska L. (2011), *Wspomaganie funkcjonowania ludzi starzejących się*, (w:) J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 419–431.
54. Zebrowitz L.A., Montepare J.M. (2008), *„Za młody, za stary” – stygmatyzowanie osób dorastających i ludzi starszych*, (w:) T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull (red.), *Spoleczna psychologia piętna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 306–341.

dr Barbara LEJZEROWICZ-ZAJĄCZKOWSKA – Katedra Interdyscyplinarnych Studiów nad Niepełnosprawnością, Instytut Pedagogiki Specjalnej, Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, e-mail: blejzerowicz@aps.edu.pl